

В. О. Магась, Ю. І. Магась-Демидас

ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ЗА ПОЛІТИЧНИМИ МОТИВАМИ НЕПОЛІТИЧНИХ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У 1905-1917 рр.

У 1905-1917 рр. ряд неполітичних громадських організацій перебувало під постійною увагою жандармських органів та відчувало на собі тиск з боку адміністрації. Під пильною увагою влади перебували профспілкові, благодійні та культурно-освітні організації. Однією з форм самоорганізації населення становили профспілки, які ставили собі за мету захисту соціально-економічних прав та інтересів працівників. Влада із підозрою ставилася до них, вбачаючи в них загрозу державному ладові, та законодавчо обмежувала їх діяльність. Крім того, центральна та місцева влади часто намагалися урізати навіть ті напрями діяльності профспілок, які не входили за межі закону. Здійснювалися жандармські переслідування профспілкових діячів. Під постійним контролем адміністрації та жандармських органів знаходилися організації «Просвіти», які стикалися з переслідуваннями ще на етапі відкриття. Адміністрація чинила всілякі перешкоди їх функціонуванню, відмовляючи в дозволах на проведення різних заходів, видання та поширення книг, позбавляючи орендованих приміщень тощо. «Просвіти» закривалися за звинуваченням у сепаратизмі. За подібними звинуваченнями було закрито і Український клуб в Києві. Ряд українських організацій не отримало дозволу на відкриття. За подібними мотивами переслідувалися також польські, чеські, єврейські та інші національні благодійні та культурно-освітні організації. Рішенням Правлячого сенату було припинено діяльність польського культурно-освітнього товариства «Освята». Зазначене рішення використовувалося в подальшому місцевими адміністраціями при закритті національних товариств. Ряд обмежень на діяльність неполітичних громадських організацій було накладено в період Першої світової війни, що проявилось в обмеженні діяльності організацій, створених на національних засадах та участі в них іноземних підданих.

Ключові слова: *неполітичні громадські організації, профспілки, культурно-освітні організації, благодійні організації, національні організації, політичні переслідування.*

На початку ХХ ст. на території Наддніпрянської України особливою гостротою набуло питання переслідування за політичними мотивами неполітичних громадських організацій, особливо в часи та після революційних подій 1905-1907 рр. Незважаючи на наявність відповідних нормативно-правових актів та надані дозволи на функціонування ряду громадських організацій держава та влада на місцях з підозрою ставилася до культурно-освітніх, національних, професійних та благодійних об'єднань.

Проблему політичного переслідування неполітичних громадських організацій досліджували ряд науковців. Зокрема, взаємодію осередків організації «Просвіта» з владою вивчав український вчений О.Д. Бардаш [1]. Означене питання частково підніма-

ся в дослідженнях, присвячених Київському [32] та Харківському [31] товариствам грамотності, польським громадсько-політичним організаціям [2] тощо. Окрім цього нами була використана джерельна база, до якої відносяться нормативно-правові акти, що створили законодавчі передумови для діяльності неполітичних громадських організацій, а також архівні матеріали ряду архівів України та Російської Федерації.

Метою дослідження є характеристика переслідувань, під які підпадали неполітичні громадські організації в Російській імперії в 1905-1917 рр. (на території Наддніпрянської України). Для досягнення цієї мети було виконано такі завдання: проаналізовано законодавство Російської імперії; охарактеризовано переслідування профспілкових, культурно-освітніх та благодійних організацій; звернуто увагу на специфіку функціонування національних товариств.

Переслідувань у 1905-1917 рр. зазнавали загальноросійські культурно-освітні організації. Так, Міністерство внутрішніх справ, розіславши у вересні 1908 р. циркуляр протидіяло [27, арк.6] офіційно зареєстрованій в Петербурзі організації «Ліга освіти», котра мала на меті об'єднання всіх культурно-просвітницьких товариств [58, арк.56] та розсилала на місця свої повідомлення, пропонуючи освітні послуги та поширюючи статут місцевих освітніх товариств [20, арк.89-89 зв.]. Подібний циркуляр у січні 1908 р. було розіслано щодо «Товариств народних університетів» [43, арк.89]. На початку 1913 р. було здійснено спробу зареєструвати зазначене товариство у Київському у справах про товариства присутствії, однак ініціативна група отримала відмову у своєму клопотанні [26, арк.7].

Діяльність Київського товариства грамотності в 1904-1908 рр. перебувала під постійним тиском влади. Причиною такого ставлення була деяка лібералізація в діяльності товариства, пов'язана з загальною суспільно-політичною ситуацією в Російській імперії. Вона проявлялася як у зміні зовнішніх обставин (трансформація законодавства, зменшення зовнішнього контролю за діяльністю товариств), так і роботі самого товариства на засіданнях якого почали піднімати окремі політичні питання, а бібліотеки з кінця 1905 р. почали комплектувати літературу з актуальних суспільно-правових питань. Неодноразові обшуки та ревізії книжкових складів 1907 року стали підставою для закриття Київського товариства грамотності. Представники останнього апелювали до існуючого законодавства для захисту своєї позиції. Натомість, на думку представників влади виконання всіх положень законодавства було ще недостатньою підставою для продовження функціонування товариства, котре відійшло від релігійно-моральної спрямованості характеру своєї діяльності, задекларованої в статуті. Більш того, в діяльності товариства влада вбачала ознаки системної шкідливої антиурядової діяльності. В рішенні про закриття Київського товариства грамотності, в роботі якого були окремі ліберальні тенденції, проявилася упереджене

ставлення влади до культурно-просвітницьких товариств, а також до різних форм самоорганізації населення загалом. В будь-яких громадських ініціативах влада вбачала загрозу для існуючого самодержавного ладу [33, с.362].

Подібні ліберальні настрої були характерні для засідань легальних товариств в інших українських губерніях Російської імперії. В якості прикладу можна навести зібрання Харківського товариства грамотності, що проходило 11 квітня 1905 р. під головуванням професора Харківського університету М.П. Чубинського. Серед присутніх значну частину складали робітники та студенти. Питання намічені в програмі зібрання за пропозицією інженера М.П. Винокурова і односторонньої підтримки аудиторії були замінені питаннями загальнополітичного характеру. Потім було запропоновано вшанувати вставанням робітників, що загинули 9-10 січня 1905 р. у Петербурзі. При цьому головуючий не переривав виступаючих, навіть коли ті говорили, про необхідність захищатися зі зброєю в руках від можливих репресій. Проханням більше не вживати таких висловів він відреагував лише на вигук «Хай живе революція!» та «Геть самодержавство!». При цьому, апелюючи до аудиторії, головуючий замість звичного – «панове» використовував звертання «громадяни». Збори товариства грамотності прийняли резолюцію, в якій вимагали проведення демократичних Установчих зборів, оскільки існуючий державний лад не сприяв просвітницькій діяльності [52, арк.101-101 зв.]. Таким чином, засідання легального існуючого просвітницького товариства перетворилося в політичну маніфестацію.

До важливих національних культурно-освітніх організацій належали «Просвіти». Вони в своїй роботі стикалися з рядом перешкод. Не завжди вдавалося відкрити просвітянські осередки. Так, у Харкові ініціативна група не отримала необхідного дозволу через «неблагонадійність» прохачів [55, арк.16-17]. З цієї ж причини не вдалося отримати дозвіл на створення такого осередку в Полтаві [55, арк.14]. Навіть у разі успішної реєстрації робота «Просвіт» постійно ускладнювалася. На заваді ставав постійний контроль за всіма аспектами діяльності товариств з боку адміністрації та поліції. Восени 1906 р. жандармерія провела ретельну перевірку «політичної благонадійності» керівників київського товариства «Просвіта» – Бориса Грінченка, Лесі Українки та інших. Наслідки цієї перевірки були сформульовані у поліцейському рапорті: «Товариство під назвою «Просвіта», що функціонує у Києві, не заслуговує довіри і, зважаючи на вкрай шкідливу діяльність, задоволення прохання про відкриття в Києві бібліотеки і книжкового складу є дуже недоречними» [1, с.60]. Намагаючись знайти привід для закриття київської «Просвіти» (відкритої у 1906 р. [16, арк.1]), жандарми ґрунтовно проаналізували тексти її видань за 1906-1910 рр. [18, арк.33] З їх аналізу було зроблено такий висновок: «Отже, «освітнє» товариство сіє в народних масах не зерна хліба духовного, а бур'ян, або, правильніше сказати, старанно намагається посіяти вітер в надії пожати потім бурю» [18, арк.39].

Слідом за цим Київське губернське у справах про товариства присутствіє на своєму засіданні від 8 квітня 1910 р. вирішило назавжди закрити київську «Просвіту» [18, арк.51 зв.].

Несприйняття представниками правлячої еліти спричиняла навіть українська термінологія. В якості ілюстрації такого ставлення вкажемо, що в проєкті статуту Подільського товариства «Просвіта», поданого у 1906 р. на затвердження Київському генерал-губернатору, останнім були підкреслені і позначені знаком питання терміни «українське населення Поділля» та «українська мова» [60, арк.178]. За активістами-просвіт'янами було встановлено гласний нагляд поліції [1, с.61-62]. Кам'янець-Подільську «Просвіту» закривали двічі. Перший раз це відбулося 1907 року через «крайні та антиурядові погляди окремих її членів» [55, арк.19]. У березні 1908 р. «Просвіта» знову поновила свою діяльність. У травні 1914 р. поліцією було проведено обшук на підставі якого було зроблено висновок про антиурядову діяльність «Просвіти». 25 вересня 1914 р. рада «Просвіти» ухвалила рішення про припинення своєї діяльності [29, арк.2-4].

Жандармами відзначалася неблагонадійність керівництва та особового складу «Просвіт», наприклад Одеського, Чернігівського, Козелецького та Ніжинського осередків. Через це вони перебували під пильною увагою поліції, а адміністрація висловлювалася за їх якнайскоріше закриття, що, зрештою, і мало відповідні наслідки [55, арк.20-21]. Так, у листопаді 1909 р. була закрита Одеська «Просвіта». Але й перед тим вона зазнала чимало утисків з боку влади: проводилися обшуки у членів товариства, їх переслідували, а декого було вислано до Сибіру чи посаджено до в'язниці, заборонено читати у «Просвіті» реферати на «малорусском наречіи» тощо [34, арк.542].

Подекуди, діяльності «Просвіт» чинилися адміністративні перепони. Так, Житомирській «Просвіті» у лютому 1912 року місцева публічна бібліотека відмовила в приміщенні [12, арк.1]. Місцеві діячі-просвіт'яни не хотіли так просто залишати своєї справи і деякий час проводили засідання на приватній квартирі голови правління Н.О. Мельникова [14, арк.16]. Зрештою, місцеве у справах про товариства присутствіє прийняло рішення про закриття Житомирської «Просвіти». Ліквідаційні збори товариства пройшли в травні 1912 р. [13, арк.6] Просвіт'яни безуспішно намагалися опротестувати рішення присутствія в Правлячому сенаті [15, арк.1].

Катеринославську «Просвіту» було відкрито ще 7 жовтня 1905 р. [54, арк.14], однією з перших в Російській імперії. В процесі своєї діяльності вона також стикалася з рядом обмежень, зокрема їй було відмовлено в реєстрації ряду її філій в межах Катеринославської губернії [30, арк.4]. Наприкінці 1915 р. влада розпочала переслідування Катеринославського осередку «Просвіти» через відомості про поширення за її допомогою українських прокламацій. На початку 1916 р. її було закрито місцевим присутствієм [59, арк.10].

Майже ніяких перешкод з боку поліції та місцевої адміністрації не зустрічала лише Миколаївська «Просвіта», хоча за її діяльністю

здійснювався постійний нагляд [55, арк.21]. Вона єдина в Україні продовжувала свою діяльність аж до лютого 1917 р. [29, арк.1].

Починаючи з 1906 р., ряд українських культурно-освітніх товариств отримали відмову в реєстрації. Так, 11 липня 1906 р. місцеве присутствіє відмовило в реєстрації «Київського українського робітничого товариства «Самоосвіта» [19, арк.133зв.], 18 жовтня 1906 р. – «Товариства імені Тараса Григоровича Шевченка» [19, арк.286], 8 квітня 1910 р. – «Товариства благоустрою та охорони могили українського поета Т.Г. Шевченка» [21, арк.7-8зв.], 10 лютого 1911 р. – «Київського видавничого товариства ім. Б.Д. Грінченка» [23, арк.10зв.-11]. У 1912 р. Харківське присутствіє не дозволило зареєструвати «Харківське малоросійське громадське зібрання» [49, арк.22зв.].

У 1908 р. в Києві почав діяти Український клуб [44, арк.21-22; 51, арк.104]. Його діяльність було припинено 11 жовтня 1912 р., оскільки його діячі були звинувачені у пропаганді автономії України та поширенні видань тенденційного характеру [24, арк.53, 99]. Спроба опротестувати це рішення у Правлячому сенаті була невдахою [24, арк.5]. На зміну Українському клубу одразу ж було відкрито новий осередок київського українства під назвою «Родина», що проіснував аж до падіння самодержавства [41, арк.85].

4 вересня 1909 р. Правлячим сенатом було прийнято постанову щодо польського просвітницького товариства «Освята» в Києві. У ній, зокрема, зазначалося, що товариство, хоча й не переслідує ніяких політичних цілей, але «силою обставин та навіть поза волею своїх засновників неодмінно ступить на слизький шлях вузьконаціональної політичної діяльності». Крім того, зазначалося, що «враховуючи завдання, які історично склалися перед російською державною політикою в Південно-Західному краї та полягають в створенні національно-політичної єдності з метою асимілювання з російською народністю польського елемента» цілі зазначеного товариства йдуть в розріз з означеними завданнями державної політики, а тому слід постанову про реєстрацію «Освяти» від 14 липня 1906 р. відмінити [48, арк.17зв.-18].

20 січня 1910 р. П.А. Столипін надіслав циркулярний лист губернаторам, який було спрямовано проти будь-яких організацій «інородців» (до останніх він зарахував і українські товариства), утворених відповідно до «Тимчасових правил про товариства і союзи» від 4 березня 1906 р. На думку автора їх існування загрожувало громадському спокою та безпеці, що відповідно до першого пункту шостої статті першого відділення цих правил було підставою для закриття товариства. Така загроза вбачалася у «культурно-просвітницькому розвитку вузької національно-політичної самосвідомості» в межах утворених об'єднань, які «вели до збільшення національної окремішності та ворожнечі». Висловлюючи зазначені міркування, П.А. Столипін наголошував на недопустимості утворення таких товариств та посилався на роз'яснення, що містилися в указах Правлячого сенату з приводу українського товариства «Просвіта» (18 червня 1908 р.), а також

польського товариства «Освятя» (4 вересня 1909 р.). В циркулярі наголошувалося на необхідності особливо прискіпливого розгляду справ про утворення об'єднань «іногородців» місцевими у справах про товариства присутствіями. У випадку виникнення щонайменшої підозри рекомендувалося відмовляти у реєстрації їх статутів. Крім того, П.А. Столипін зобов'язав губернаторів ретельно ознайомитися з діяльністю вже існуючих товариств «іногородців» та, у разі необхідності, порушити у встановленому порядку питання про їх закриття [37, арк.22-22зв.].

На початку 1910 р. департамент загальних справ МВС в своєму циркулярному повідомленні, спрямованому на місця, вимагав надати відомості щодо товариств, які мали за мету єднання слов'янських племен (як тих, що населяли імперію, так і зарубіжних) [6, арк.160]. В повідомленні зазначалося, що ідея їх племінного єднання йде в розріз з основною ідеєю російської державної політики, а саме – асимілювання російською народністю іногородчих та іноплемянних елементів [40, арк.1].

Адміністрація також здійснювала нагляд за діяльністю польських та єврейських товариств, зокрема благодійним «Бердичівським римо-католицьким товариством», Бердичівським відділом «Єврейського літературного товариства» тощо. Засідання останнього проходило на ідиш, а його засідання відвідували сторонні особи, тому Бердичівський поліцмейстер у своїй доповідній записці від 25 липня 1911 р. ставив питання про закриття останнього [62, арк.4-5,11]. У листопаді 1911 р. поліція здійснювала перевірку на політичну благонадійність окремих членів «Єврейського колонізаційного товариства» [22, арк.1], а в грудні 1912 р. слідкувала за римо-католицькими «Герцярськими гуртками», котрі існували в Києві, Бердичеві та Вінниці, запідозривши їх у сепаратизмі [46, арк.115].

Ряд польських, чеських, єврейських товариств не отримали дозволу на відкриття. Зокрема, 23 жовтня 1910 р. в реєстрації було відмовлено «Здолбунівському чеському благодійному і просвітницькому товариству» [7, арк.35-35зв.], 28 червня 1911 р. – «Товариству допомоги бідним євреям містечка Грицева» [8, арк.27зв.], 8 лютого 1912 р. – «Рівненському польському громадському гуртку» [9, арк.37-37зв.], 3 липня 1912 р. – «Житомирському польському жіночому гуртку» [10, арк.33-33зв.], 2 травня 1913 р. – «Товариству для сприяння навчанню бідних єврейських хлопчиків в м. Рівне» [11, арк.16-016 зв.]. При аргументації у відмові у реєстрації зазначених товариств присутствіє використовувало рішення Правлячого сенату у справі «Освятя» та згаданий циркуляр Столипіна від 20 січня 1910 р.

Особливу прискіпливість жандармські органи та адміністрація виявляли до освітніх товариств та клубів для робітників. Так, з ініціативи громадськості в Києві неодноразово виникали подібні організації, однак їх існування завершувалося втручанням влади [47, арк.13]. За підозрою в перетворенні їх в місце політичної агітації були закриті в 1910 р. «Клуб трудящих», у 1912 р. –

«Науково-художній клуб», у 1914 р. – «Товариство самоосвіти» і 9 жовтня 1915 р. знову «Науково-художній клуб» [42, арк.31].

З початком Першої світової війни посилювалися переслідування громадських організацій підданих іноземних держав, що воювали з Російською імперією. Так, 3 грудня 1914 р. Миколою II було схвалено постанову Ради Міністрів, одним з пунктів якої передбачалося закриття існуючих в межах імперії союзів, зібрань, клубів та інших громадських організацій іноземних підданих. Для останніх, що діяли в районі театру воєнних дій і займалися виключно благодійністю передбачався поступовий порядок закриття, а у виключних випадках міг бути отриманим дозвіл на продовження їх діяльності [50, арк.256]. Крім того, 26 листопада 1914 р. Міністр внутрішніх справ циркулярно телеграмою повідомив на місця про необхідність виключення всіх підданих ворожих держав з усіх союзів, товариств та інших подібних об'єднань [63, арк.79]. 7 травня 1916 р. Рада Міністрів додатково повідомила, що до болгарських товариств та підданих застосовуються всі вищезазначені обмежувальні заходи [5, арк.23].

В роки війни представники влади в центрі та на місцях продовжили спостереження за політичною благонадійністю громадських організацій. 16 грудня 1916 р. Департамент поліції розіслав циркуляр про необхідність посиленого нагляду за просвітницькими, кооперативними та професійними товариствами [45, арк.7]. Київський губернатор на початку 1917 р. поширив зазначене розпорядження серед начальників поліції Київської губернії [61, арк.27]. 28 грудня 1916 р. та 3 лютого 1917 р. начальник Херсонського губернського жандармського управління надіслав своїм помічникам розпорядження про необхідність проведення ретельного та систематичного спостереження за напрямом діяльності громадських організацій задля запобігання їх використанню з революційною метою. З цією ціллю зверталася особлива увага помічників на необхідність забезпечення інформаторами та допоміжними агентами в цій сфері та на необхідність з'ясування осіб, які прагнули використовувати громадські організації з агітаційною метою [57, арк.1].

Іще одним способом самоорганізації населення були профспілки, що ставили перед собою завдання захисту соціально-економічних прав та інтересів працівників. Першою такою організацією стала «Спілка працівників друкарської справи», створена у квітні 1905 р. в Санкт-Петербурзі. Діяльність цієї організації викликала особливе занепокоєння у адміністрації на місцях, зокрема в Катеринославській губернії [4, арк.14]. Під впливом революційних подій подібні об'єднання стрімко виникали по всій імперії. Проте, оскільки російське робітниче законодавство істотно відставало від законодавства Західної Європи, де профспілки були вже давно легалізовані, усі ці організації перебували фактично на нелегальному становищі. Зрушення наступили після прийняття Маніфесту 17 жовтня 1905 р., який проголошував громадянські свободи на основі недоторканості особи, свободи думки, слова, зборів і союзів [3, арк.150-151].

Вирішальним стало прийняття 4 березня 1906 р. «Тимчасових правил про товариства і союзи». Розділ II цього документу регламентував порядок створення та діяльності профспілок [35, с.201-207].

Як і до будь-яких самодіяльних організацій, влада із підозрою ставилася до профспілок, вбачаючи в них загрозу державному ладові. Тому метою «Тимчасових правил» було, з одного боку, визнання права робітників на професійні організації, а з іншого – встановлення контролю над ними, щоб не допустити їх революціонізації. Відповідно до законодавства, метою діяльності профспілок проголошувався захист лише економічних інтересів працівників, будь-які політичні гасла не дозволялися. Державні службовці, сільськогосподарські працівники не мали права створювати професійні об'єднання. Працівники стратегічно важливих державних сфер (залізниці, пошти й телеграфу) також були позбавлені такого права. Консолідація профспілок у союзи заборонялася [35, с.201].

Можливість легального існування профспілок здавалася привабливою для діячів професійно-політичних організацій, зокрема, Всеросійського вчительського та Всеросійського залізничного союзів. У 1906 р. серед них точилася дискусія стосовно доцільності відмови від політичних гасел та переходу вказаних об'єднань на суто професійні рейки. Прихильники такої ідеї вбачали у ній перспективу об'єднати в одній організації осіб із різними політичними поглядами, а також перспективу послаблення тиску з боку властей та розширення можливостей відкрито захищати свої професійні інтереси [38, с.3; 53, арк.15зв.]. У відповідь на аргумент, що уряд не дозволить створення профспілок в означених сферах, член Всеросійського залізничного союзу М. Дмитрієв зазначав, що до недавнього часу працівники та службовці приватних компаній також були позбавлені такої можливості, проте зрештою домоглися свого. Отже, треба створювати суто професійні об'єднання й продовжувати боротьбу за їх легалізацію [64, арк.195а зв.]. Варто відзначити, що після завершення Першої російської революції розширення свого впливу намагалася досягнути РСДРП, рекомендуючи своїм місцевим організаціям звернути особливу увагу на профспілковий рух. Жандармські органи визнавали, що соціал-демократам так і не вдалося поставити професійні спілки під свій контроль [41, арк.83; 65, арк.91зв.].

Поліція була занепокоєна швидким виникненням профспілкових організацій. У 1907 р. чиновнику МВС М. Блажчуку було доручено вивчити стан профспілкового руху в Росії. Відповідно до результатів його дослідження, з моменту видання закону до осені 1907 р. по всій імперії було зафіксовано 1046 професійних товариств. За шкідливий напрям діяльності було закрито 161, взагалі не функціонували 85 товариств. Поруч із зареєстрованими було зафіксовано 94 нелегальні спілки. Найбільшу небезпеку в політичному відношенні, на думку М. Блажчука, становили спілки робітників друкарської справи, оскільки друкарі були добре освіченими й брали на себе керівництво у спілках представників інших професій. Такі спілки легально існували в Єлисаветграді, Катеринославі,

Луганську, Кременчуці, Севастополі, Мелітополі, Ялті, Чернігові, Одесі. Закриті були спілки друкарів у Житомирі, Києві, Одесі, нелегально існували в Житомирі, Умані, Бердичеві [28, с.2-3].

Після того, як влада оговталась від революційних подій, до законодавчих обмежень додалася обмежувальна політика центральної та місцевої влади, яка часто намагалася урізати навіть ті напрями діяльності профспілок, які не виходили за межі закону. Як доповнення до «Тимчасових правил», МВС було видано ряд циркулярів, що конкретизували та дещо урізали повноваження профспілок. Наприклад, було заборонено проведення зборів у недільні та святкові дні (в робочі дні зібрання дозволялися лише з 16 до 20-ї години). Для дозволу зборів, що не суперечили законодавству, влада почала вимагати нотаріального посвідчення підписів членів спілок на клопотаннях, дозволяла лише зібрання з організаційних питань (для заслуховування звітів та виборів), або взагалі забороняла установчі збори спілок [68, с.63].

Перевірялася політична благонадійність профспілкових діячів [17, арк.30-30зв.; 56, арк.44-46.] та здійснювалися їх жандармські переслідування. Зокрема, запланована на 18-19 липня 1907 р. конференції лісових прикажчиків в м. Полонному Новоград-Волинського повіту Волинської губернії не відбулася через арешт чотирьох осіб, що мали брати в ній участь [66, арк.16].

Проте, повністю скасувати закон 4 березня і заборонити профспілки власті вважали неможливим та недоцільним: практика боротьби з профспілками у західних країнах свідчила, що їх виникнення зумовлювалося нагальними життєвими проблемами, які не могли бути вирішені законодавчою регламентацією трудових відносин, а потребували налагодження співробітництва між роботодавцями й найманими працівниками [28, с.3]. Основним завданням було обмежувати профспілковий рух, запобігаючи його політизації.

Уряд П. Столипіна допускав створення робітничих профспілок, проте обмежував їх повноваження в боротьбі за підвищення заробітної плати, скорочення робочого дня, поліпшення умов праці тощо. Відповідно до роз'яснень Сенату (1907 р.) професійним спілкам заборонялося також здійснювати культурно-просвітницьку діяльність [67, с.186]. Досить було запідозрити профспілкову організацію в тому, що вони становлять загрозу «громадському спокою і безпеці», і МВС, за поданням губернаторів і градоначальників, застосовував репресії. Загалом, упродовж періоду столипінської реакції в імперії було закрито близько 600 профспілок, більш ніж 700 організаціям відмовили в реєстрації. Кількість членів діючих профспілок скоротилася [36, с.111].

1913 року депутати соціал-демократичної фракції Державної думи звернулися до міністра МВС із запитом стосовно переслідувань профспілок з боку влади. В ході проведеного розслідування, зокрема, було з'ясовано, що 1 вересня 1913 р., на засіданні Київської профспілки з обробки металів був присутній представник поліції, який зробив зауваження, коли доповідачі у своїх виступах відхилилися від заздалегідь затвердженої програми зборів.

Після цього засідання було продовжено. Крім того, 27 вересня того ж року поліція провела обшук у приміщенні правління Київської професійної спілки робітників із виготовлення одягу у зв'язку з інформацією про те, що у вказаному приміщенні друкувалися прокламації з протестом у справі Бейліса. Під час обшуку нічого не знайшли, ніхто заарештований не був [25, арк.1-13в., 3зв.].

У роки Першої світової війни скорочення чисельності кваліфікованих робітників позначилося на діяльності профспілок. Але, не дивлячись на переслідування, вони продовжували відстоювати інтереси робітників. В умовах воєнного часу різко погіршилося їхнє економічне становище: уряд скасував дію ряду норм фабрично-заводського законодавства, робочий день часто перевищував 12–13 годин, широко застосовувалися понаднормові роботи, порушувалися правила техніки безпеки. Усе це стало причиною зростання страйкового руху і політизації профспілок [39, с.159], які почали висувати не лише соціально-економічні вимоги, але й політичні: вони вимагали гарантування політичних свобод, припинення війни, демократизації суспільного ладу.

Таким чином, у 1905-1917 рр. ряд громадських організацій перебувало під постійною увагою жандармських органів. Під увагою перебували профспілкові, благодійні та культурно-освітні організації, а також національні неполітичні організації. Звичайні товариства хоча й відкривалися без дозволів, однак присутність про товариство та союзи могло в будь-який момент заборонити їх подальше функціонування, а оскарження такого рішення в першому департаменті Правлячого сенату, як правило, не приносило позитивного результату. Незважаючи на мирну культурно-просвітницьку діяльність «Просвіт», вони ставали об'єктом прискіпливої уваги адміністративних та жандармських органів. Під тиском карально-репресивних заходів (заборони, обшуки, переслідування керівників осередків тощо) організації закривалися. Переслідування національних організацій особливого розмаху було після циркуляру МВС від 20 січня 1910 р. Після його прийняття ряд національних неполітичних товариств було закрито, а ряд так і не отримало дозвіл на відкриття. У 1914-1917 рр. розпочалося закриття організацій національних меншин, котрі представляли воюючі проти Російської імперії держави. Влада із підозрою ставилася до професійних спілок, вбачаючи в них загрозу державному ладові, та законодавчо обмежувала їх діяльність та намагалася урізати навіть ті напрями діяльності профспілок, які не виходили за межі закону.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бардаш О.Д. Російське самодержавство та суспільно-культурне життя в Україні на початку ХХ століття (1900-1917 рр.). Київ: Укр. пріоритет, 2011. 208 с.
2. Білобровець О.М. Суспільно-політичний рух поляків Правобережної України у 1863-1914 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний лінгвістичний ун-т. Київ, 2005. 230 с.

3. Высочайший манифест «Об усовершенствовании государственного порядка» // *Законодательные акты переходного времени: 1904-1908.* / ред. Н.И. Лазаревский. Санкт-Петербург: Издание Юридического книжного склада «Право», 1909. С. 150-151.
4. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 549. 25 арк.
5. Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.). Ф. 70. Оп.1. Спр. 909. 86 арк.
6. Держархів Житомирської обл. Ф. 329. Оп. 1. Спр. 1. Арк.160.
7. Держархів Житомирської обл. Ф. 329. Оп. 1. Спр. 45. 42 арк.
8. Держархів Житомирської обл. Ф. 329. Оп. 1. Спр. 71. 32 арк.
9. Держархів Житомирської обл. Ф. 329. Оп. 1. Спр. 86. 43 арк.
10. Держархів Житомирської обл. Ф. 329. Оп. 1. Спр. 98. 42 арк.
11. Держархів Житомирської обл. Ф. 329. Оп. 1. Спр. 123. 23 арк.
12. Держархів Житомирської обл. Ф. 560. Оп. 1. Спр. 5. 2 арк.
13. Держархів Житомирської обл. Ф. 560. Оп. 2. Спр. 2. 13 арк.
14. Держархів Житомирської обл. Ф. 560. Оп. 2. Спр. 4. 51 арк.
15. Держархів Житомирської обл. Ф. 560. Оп. 2. Спр. 6. 54 арк.
16. Держархів Київської обл. (далі – Держархів Київської обл.). Ф. Ф-10. Оп. 1. Спр. 5. 39 арк.
17. Держархів Київської обл. Ф. Ф-10. Оп. 1. Спр. 14. 37 арк.
18. Держархів Київської обл. Ф. Ф-10. Оп. 1. Спр. 21. 3 арк.
19. Держархів Київської обл. Ф. Ф-10. Оп. 1. Спр. 24. 360 арк.
20. Держархів Київської обл. Ф. Ф-10. Оп. 1. Спр. 95. 146 арк.
21. Держархів Київської обл. Ф. Ф-10. Оп. 1. Спр. 274. 11 арк.
22. Держархів Київської обл. Ф. Ф-10. Оп. 1. Спр. 319. 12 арк.
23. Держархів Київської обл. Ф. Ф-10. Оп. 1. Спр. 346. 13 арк.
24. Держархів Київської обл. Ф. Ф-10. Оп. 1. Спр. 351. 121 арк.
25. Держархів Київської обл. Ф. Ф-10. Оп. 1. Спр. 516. 35 арк.
26. Держархів Київської обл. Ф. Ф-10. Оп. 1. Спр. 563. 18 арк.
27. Держархів Київської обл. Ф. Ф-1240. Оп. 1. Спр. 36. 54 арк.
28. Записка о профессиональном движении в империи / сост. М.И. Блажчук. Москва, 1907. 57 с.
29. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. 10. Спр. 14702. 16 арк.
30. ІР НБУВ. Ф. 317. Спр. 49. 5 арк.
31. Коломієць Т.В. Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869–1920). Харків: Консум, 1998. 190 с.
32. Коцур А.П., Гордійчук О.В. Становлення та діяльність Київського товариства грамотності (1882-1908 рр.). Київ: Корзун Д.Ю., 2011. 196 с.
33. Магась В.О. Київське товариство грамотності та влада в 1904-1908 рр. // *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка: Історичні науки.* Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2017. Вип. 10. С. 349-362.
34. Мисенко А. Взаємозв'язки Одеської та Галицької просвіти // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: збірник наукових праць.* Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2010. Випуск 19. С. 540-543.
35. О временных правилах об обществах и союзах (1909). Именной высочайший указ, данный Сенату // *Полное собрание законов Российской империи. Собр. третье. Т. XXXVI. 1906. Отд. I.* Санкт-Петербург, 1909. С. 201-207.
36. Рабочий класс России, 1907 – февраль 1917 г. / редкол.: Лаверьчев В.Я. (отв. ред.) и др. Москва: Наука, 1982. 464 с.

37. Российский государственный исторический архив. Ф. 1284. Оп. 187. 1909 г. Д. 260. 168 арк.
38. С.Л. Об учительских союзах // *Десна. Газета общественная, политическая, экономическая и литературная*. 1906 (Год первый). № 6. 18 (31) марта. С. 3.
39. Филимонов М.А. Профсоюзы Южного Урала в годы Первой мировой войны (1914 – 1918) // *Вестник ВЭГУ*. Издательство: Восточная экономико-юридическая гуманитарная академия. № 4 (72). 2014. С. 148-159.
40. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 57. Оп. 1. Спр. 108. 53 арк.
41. ЦДАГО. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 118. 128 арк.
42. ЦДАГО України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 130. 72 арк.
43. Центральний державний історичний архів в м. Києві (далі – ЦДІАК України). Ф. 268. Оп. 1. Спр. 309. 45 арк.
44. ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 2033. 73 арк.
45. ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 2799. 67 арк.
46. ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 2931. 164 арк.
47. ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 4. Спр. 456. 85 арк.
48. ЦДІАК України. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 2198. 142 арк.
49. ЦДІАК України. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 414. 47 арк.
50. ЦДІАК України. Ф. 278. Оп. 1. Спр. 221. Арк. 256.
51. ЦДІАК України. Ф. 301. Оп. 2. Спр. 28. 150 арк.
52. ЦДІАК України. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 85. 127 арк.
53. ЦДІАК України. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 1876. 37 арк.
54. ЦДІАК України. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 3216. 556 арк.
55. ЦДІАК України. Ф. 320. Оп. 1. Спр. 1382 в. 27 арк.
56. ЦДІАК України. Ф. 336. Оп. 1. Спр. 2419. 76 арк.
57. ЦДІАК України. Ф. 352. Оп. 1. Спр. 8. 1 арк.
58. ЦДІАК України. Ф. 359. Оп. 1. Спр. 21. 93 арк.
59. ЦДІАК України. Ф. 385. Оп. 7. Спр. 100. 150 арк.
60. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 636. Спр. 647. 850 арк.
61. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 860. Спр. 65. 87 арк.
62. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 861. Спр. 48. 26 арк.
63. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 864. Спр. 312. 95 арк.
64. ЦДІАК України. Ф. 705. Оп. 1. Спр. 101. 200 арк.
65. ЦДІАК України. Ф. 705. Оп. 1. Спр. 293. 120 арк.
66. ЦДІАК України. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 2118. 26. арк.
67. Шельмагин И.И. Законодательство о фабрично-заводском труде в России 1900-1917. Москва: Госюриздат, 1952. 319 с.
68. Шлосберг Д. Професійний рух 1905–07 рр. на Україні // *Літопис революції*. 1930. № 6 (45). С. 29-82.

В. О. Магась, Ю. И. Магась-Демидас

Преследования по политическим мотивам неполитических общественных организаций в Российской империи в 1905-1917 гг.

В 1905-1917 гг. ряд неполитических общественных организаций находилось под постоянным вниманием жандармских органов и испытывали на себе давление со стороны администрации. Под пристальным вниманием власти находились профсоюзные, благотворительные и культурно-образовательные организации. Одной из форм самоорганизации населения составляли профсоюзы, которые ставили себе целью защиту социально-экономических прав и интересов работников. Власть с подозрением относилась к ним, видя в

них угрозу государственному строю, и законодательно ограничивала их деятельность. Кроме того, центральная и местная власти часто пыталась урезать даже те направления деятельности профсоюзов, которые не выходили за рамки закона. Осуществлялись жандармские преследования профсоюзных деятелей. Под постоянным контролем администрации и жандармских органов находились организации «Просвита», которые сталкивались с преследованиями еще на этапе открытия. Администрация делала всевозможные препятствия их функционированию, отказывая в разрешениях на проведение различных мероприятий, издание и распространение книг, лишая арендованных помещений и тому подобное. «Просвиту» закрывали по обвинению в сепаратизме. За подобными обвинениями были закрыты и Украинский клуб в Киеве. Ряд украинских организаций не получили разрешения на открытие. За подобными мотивами преследовались также польские, чешские, еврейские и другие национальные благотворительные и культурно-образовательные организации. Решением Правительствующего сената была прекращена деятельность польского культурно-образовательного общества «Освятя». Указанное решение использовалось в дальнейшем местными администрациями при закрытии национальных обществ. Ряд ограничений на деятельность неполитических общественных организаций было наложено в период Первой мировой войны. Они проявились в ограничении деятельности организаций, созданных на национальных началах и участии в них иностранных подданных.

Ключевые слова: неполитические общественные организации, профсоюзы, культурно-образовательные организации, благотворительные организации, национальные организации, политические преследования.

Vyacheslav Magas, Yulia Magas-Demydas

Political persecution of non-political NGOs in the Russian Empire during 1905-1917

In 1905-1917, a number of non-political non-governmental organizations were constantly under the spotlight of gendarme authorities and were under the pressure of the administration. Trade union, charitable and cultural-educational organizations were under the spotlight of the authorities. One of the forms of the population self-organization was trade unions, which aimed to protect socio-economic rights and interests of workers. The authorities were leery of them, seeing them as a threat to the state system, and limiting their activities with the help of the law. In addition, central and local authorities often tried to abridge even the activities of the trade unions that did not go beyond the law. Gendarmerie persecution of trade unionists took place. The administration and gendarme bodies controlled Prosvita organizations, which faced the persecution at the initial stage. The authorities obstructed their functioning, refusing permits for various events, publishing and distribution of books and depriving of rented premises, etc. Prosvita organizations were closed on charges of separatism. The Ukrainian Club in Kiev was closed on similar charges. A number of Ukrainian organizations were not authorized to open. Polish, Czech, Jewish, and other national charitable, cultural and educational organizations were persecuted for similar reasons. The activity of the Polish cultural and educational society "Osvyata" was terminated with the decision of the State

Senate. This decision was used by local administration when subsequently closing other national societies. A number of restrictions on the activities of non-political non-governmental organizations were imposed during the World War I, which manifested itself in the restriction of the activities of the organizations established on a national basis and the participation of foreign citizens.

Key words: non-political non-governmental organizations, trade unions, cultural and educational organizations, charitable organizations, national organizations, political persecution.

Отримано: 30.09.2019

УДК 338.48-2-053.5(477)«18»

Н. І. Савчук

ВИТОКИ УЧНІВСЬКОЇ ЕКСКУРСІЙНОЇ СПРАВИ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (1880-ті – 1900 рр.)

У статті розглянуто процес зародження екскурсійної діяльності та шкільного туризму в українських землях, що входили до складу Російської імперії. З'ясовано, що рушіями розвитку цієї справи стали представники прогресивної педагогічної громадськості, котрі уявляли в екскурсіях та подорожах можливість нового підходу до організації розумового й фізичного розвитку, а також патріотичного виховання молоді.

В Україні започаткування організованого колективного подорожування учнів фактично відбулося в середині 1880-х років. Йому передували військові прогулянки у вигляді одноденних урочистих масових стройових виходів старшокласників того чи іншого середнього навчального закладу за межі населеного пункту на природу з метою поєднання занять спортом із відпочинком. Вони були передбачені навчальними програмами, офіційно затвердженими міністерством народної освіти.

Зауважено, що шкільні екскурсії другої половини 1880-х – початку 1890-х років були спрямовані переважно на ознайомлення учнів з навколишнім життям, природою та історією малої батьківщини, що своєю чергою, сприяло становленню краєзнавчого туризму. Під час таких мандрівок екскурсанти збирали гербарії, формували колекції для шкільних музеїв, виконували дослідницькі завдання з предметів шкільного курсу тощо. Одними з перших стали практикувати шкільний туризм середні навчальні заклади великих міст – Києва, Одеси, Харкова, Житомира, Полтави, Сімферополя, Сум та інших.

Установлено, що прогулянки та подорожі для своїх вихованців улаштовували лише окремі педагоги-ентузіасты, котрі всіляко намагалися довести як громадськості, так і державним інституціям важливість учнівських екскурсій та фактично заклали основи їх організаційного забезпечення.

Ключові слова: Україна, Російська імперія, шкільний туризм, учнівська екскурсія, середній навчальний заклад, подорож, краєзнавство.

Наприкінці XIX ст. учнівський екскурсійний рух у Російській імперії фактично перебував у зародковому стані. Хоча у суспільстві-